

LES CIUTATS PREROMANES DE LA MEDITERRÀNIA CENTREOCCIDENTAL: ALGUNES REFLEXIONS

JOAN SANMARTÍ
 Institut d'Estudis Catalans
 Universitat de Barcelona

Els darrers segles del primer mil·lenni abans de la nostra era van viure la culminació del procés d'integració de les terres que voregen la mar Mediterrània en una estructura política unificada, l'Imperi romà, que, entre altres definicions possibles, pot ser entès com una immensa constel·lació de ciutats. Molt abans, però, que s'acomplís aquest procés unificador, tots aquests espais, incloent-hi els situats més a Occident, ja havien vist l'aparició de ciutats de tipus i dimensions diferents, moltes de les quals —de Tunis a Sevilla, de Marsella a Constantina— han perdurat de forma ininterrompuda fins avui. Aquest procés d'urbanització és d'una complexitat extraordinària, tant pel que fa a les causes —fundacions colonials fenícies i gregues, però també desenvolupaments autòctons, més o menys mediatitzats pel contacte amb les societats colonials—, com per la cronologia i els ritmes de desenvolupament a les diferents zones, i, finalment, per la mateixa naturalesa de les ciutats.

El primer aspecte, el de les ciutats colonials, és aparentment el menys problemàtic, en particular pel que fa a les ciutats gregues, que compten amb una llarga tradició d'estudi i, en alguns casos en particular, quan no hi ha hagut continuïtat moderna d'ocupació del lloc, com a Selinunt, Agrigent, Megara Hiblea, Posidònia, Elea o Metapont, han estat objecte de recerques arqueològiques extenses i acurades, que permeten reconèixer-ne l'estructura, la fesomia i les dimensions. La contribució de Michel Gras a aquest volum ho mostra ben clarament i fa palès el desenvolupament d'un model bàsic unificat, sense excloure'n tanmateix l'existència de variants. Les coses són més complicades pel que fa a les ciutats creades per l'altre gran poble colonitzador de l'antiguitat preromana, els fenicis. Tal com indica Mohammed Fantar en el seu article, hi ha encara limitacions importants en el coneixement de l'urbanisme feniciopúnic a la Mediterrània central i occidental, bé sigui per la dificultat (i a vegades pràctica impossibilitat) d'accedir als nivells més antics de nuclis urbans que han tingut una llarga continuïtat d'ocupació —pensem en llocs com Eivissa o Cadis—, bé sigui a causa d'un nivell d'investigació que, globalment, és encara molt reduït en relació amb el que ha assolit l'estudi de les ciutats gregues i romanes (la qual cosa pot ser també deguda, almenys en alguna mesura, al biaix hel·lenocèntric i romanocèntric de la recerca arqueològica). En conjunt, i malgrat els progressos realitzats en llocs com *Lixus* (Larache) (Aranegui, 2003),

Ibosim (Eivissa) (Ramon, 2005) i alguns dels petits assentaments de la costa andalusa (Niemeyer, 1995; Aubet i Delgado, 2003), el coneixement sobre les ciutats feniciopúniques resta limitat encara al ja conegut nucli de Kerkouane, al cap Bon (Fantar, 2005), i a la pròpia Cartago (Vegas, 1998), on, a desgrat de múltiples impediments de tot ordre, la recerca moderna ha permès reconèixer alguns dels trets principals de la ciutat (sobretot a partir del segle v aC).

Una segona qüestió que posa de relleu el mateix M. Fantar és la de l'etnicitat d'algunes de les fundacions colonials fenícies, que podrien tenir un fort component indígena. Ho suggereix el fet que els noms de certes colònies, como ara Útica o Hippo (cosa diferent i més difícil és saber si les fonts antigues es refereixen a *Hippo Regius* —Hipona-Annaba— o a *Hippo Diarrhytus* —Bizerta—), siguin líbics, no semítics; també el testimoni de Sal·lusti sobre un intens mestissatge líbicopúnic en el cas de *Leptis Magna* —un altre nom líbic—, els habitants de la qual parlaven, segons ell, la llengua local, tot i que conservaren sempre les lleis i els costums de *Tir*, la metròpoli. És interessant observar que aquesta mateixa problemàtica es pot plantejar legítimament en el cas d'Empòrion-Empúries. Efectivament, Estrabó i Tit Livi fan referència explícita a la convivència de pobladors grecs i indígenes, i el primer fins i tot indica que els emporitans es regien per lleis bàrbares i gregues. També l'ús habitual de la llengua ibèrica hi està ben testimoniada (Sanmartí i Grego, 1993), i les excavacions a Sant Martí d'Empúries —on es féu el primer establiment grec, la *palaia polis*— han portat a la llum les restes d'un assentament de mitjan segle vi aC que difícilment es pot diferenciar dels nuclis indígenes contemporanis, excepte per la presència d'un nombre inusualment elevat de ceràmiques gregues, que testimonia la importància del comerç grec i la probable presència dels seus protagonistes (Aquilué *et al.*, 2010). Aquestes ceràmiques gregues, però, no inclouen vasos de cuina, que són sempre indígenes, cosa que permet pensar en una forta presència de dones del país en aquest primer assentament focu. Aquest caràcter híbrid, humana i culturalment, de molts assentaments colonials grecs i fenicis és un dels aspectes més vitals i interessants de la recerca actual sobre la colonització grega i fenícia (Dietler, 2010; Delgado i Ferrer, 2007).

Una problemàtica diferent és la de les aglomeracions estrictament indígenes que van florir en diferents

moments a les diverses àrees de la Mediterrània central i occidental. La naturalesa d'aquests nuclis és diversa a Etrúria i Andalusia, d'una banda, i a la costa oriental de la península Ibèrica i la Gàl·lia mediterrània, d'altra. Efectivament, tal com mostren M. Torres i A. Guidi, a les dues primeres es van desenvolupar ràpidament nuclis de grans dimensions (de deu a quaranta hectàrees al sud de la península ibèrica; més de cent a Etrúria), que ben aviat es van dotar, a més de les muralles, de construccions públiques d'una entitat notable, com els temples etruscos o els edificis de palau del Carambolo o Los Castillejos de Alcorrín. Tot i que l'estructura interna és encara poc coneguda —sovint a causa de llur continuïtat d'ocupació fins al present—, aquests elements atorguen als assentaments tartèssics i de la Itàlia tirrènica una entitat urbana des del segle VIII aC.

Entre Múrcia i els Alps, en canvi, els nuclis de poblament concentrat mostren unes característiques molt diferents de les ciutats gregues (de les fenícies ja hem dit que encara sabem molt poc), en particular des del punt de vista de l'edifici pública, ja que, a banda de les muralles, no compten habitualment amb l'aparell monumental vinculat a la vida religiosa, administrativa i social que sembla tan característic de les ciutats hel·lèniques i, després, romanes. Hi ha, és cert, algunes excepcions importants, com Ullastret, on els edificis culturals estan ben documentats, però —com diu Dominique Garcia— la muralla, tot i no ser un element imprescindible, és sovint l'edifici públic que millor defineix la ciutat protohistòrica, pel seu caràcter simbòlic i potser sagrat, lligat al seu paper fundador de l'establiment. D'altra banda, es tracta sovint de nuclis de dimensions modestes, o relativament modestes, com ara les ciutats ibèriques, que no ultrapassen les quinze hectàrees de superfície, en contrast evident amb les seixanta hectàrees que Michel Gras esmenta per a les ciutats gregues de petita extensió de Sicília i la Magna Grècia, com Mègara Hiblea i Siracusa, mentre que Selinunt i Posidònia poden arribar a les cent quaranta-cinc; Cartago assolía les seixanta hectàrees des de la segona meitat del segle VII aC, i Massàlia va arribar a cobrir-ne una cinquantena. És comprensible, doncs, que, des del punt de vista de la ciutat clàssica grecoromana o de la ciutat feniciopúnica, els assentaments ibèrics i de la Gàl·lia mediterrània del primer mil·lenni abans de Crist siguin vistos més aviat com a pobles grans que com a veritables ciutats. El mateix es podria dir, lògicament, del petit nucli de Khirbet Qeiyafa, presentat en aquest col·loqui per Yosef Garfinkel, amb només 2,3 ha de superfície, però dotat de grans fortificacions, edificis públics i llocs de culte.

Entrem aquí, inevitablement, en la qüestió, gens fàcil, de definir què és, en definitiva, una ciutat. Naturalment, aquest problema es planteja sobretot quan s'estudien les fases inicials dels processos d'urbanitza-

ció. No pot sorprendre, per tant, que hagi estat un dels temes centrals de reflexió de grans prehistoriadors, com Vere G. Childe (1942, 1950), que, raonant més com a arqueòleg que com a sociòleg, va proposar una «llista» de deu trets característics que possiblement indiquen el caràcter urbà d'un assentament, i que inclouen elements tan dubtosos per a la definició de la ciutat com l'existència de l'escriptura, el desenvolupament de la ciència o la presència de les arts visuals. Aquesta caracterització dels elements definitoris de la ciutat ha estat justament criticada, no solament per la naturalesa d'algun dels trets característics que es proposen, sinó per l'absència de relacions funcionals entre ells. També D. Garcia i M. Gras tracten la qüestió en les seves contribucions a aquest volum. El primer defineix tres condicions necessàries per a la urbanització: possibilitat d'excedent agrícola —i conseqüent creixement de la població—, establiment d'activitats comercials i formació d'un poder polític. Per al segon, és la coexistència dels espais públics (àgora i carrers), dels espais religiosos (santuaris situats dins de recintes sagrats) i d'espais privats de caràcter domèstic.

Possiblement l'anàlisi clàssica de Max Weber sobre la naturalesa de la ciutat és encara útil per a aquesta definició de la ciutat. Weber hi demostra que, entre els diferents factors de diferent naturalesa —política (lloc central que controla un territori), demogràfica (nucli de grans dimensions que concentra una població important), econòmica (centre d'activitat comercial o artesanal especialitzada) i sociològica (lloc que concentra en un espai físic limitat una població heterogènia, i que combina, per tant, la proximitat física amb la distància social)— que sovint concorren en la descripció de la ciutat, només el darrer té un caràcter definitori, tot i que la resta hi apareix també sovint. Efectivament, tal com sovint s'esdevé en el món feudal, un territori polític important pot ser administrat per un centre de palau de petites dimensions i relativament isolat, mentre que els assentaments més grans no són la seu del poder polític. Igualment, un assentament de dimensions relativament importants pot haver tingut una economia fonamentada sobre la producció primària i haver estat habitat per una població socialment homogènia d'agricultors o ramaders. Contràriament, les activitats econòmiques especialitzades de naturalesa artesanal i comercial poden desenvolupar-se en llocs habitats per una població relativament reduïda i d'escassa heterogeneïtat social. Només el criteri estrictament sociològic, la distància social dins un espai confinat, pot conduir a una definició relativament precisa de la ciutat, la qual cosa equival a dir que la ciutat es caracteritza fonamentalment per la presència de barris diferenciats, habitats per grups socials diversos diferenciats per raons econòmiques i sovint també d'especialització professional: els rics, els artesans, els comerciants (sovint estrangers) i la resta de productors. Atès

que aquesta diversitat només pot ser concebuda en el marc de les societats estatals, l'existència d'indicis independents de l'Estat —per exemple, proves de control centralitzat sobre la producció— o d'un sistema tributari i administratiu pot contribuir a demostrar el caràcter urbà dels centres de poblament concentrat d'unes certes dimensions. Malgrat les limitacions de la documentació, existeixen actualment dades suficients per a demostrar aquesta diversitat de composició social en alguns dels assentaments protohistòrics de la península Ibèrica i la Itàlica. Pel que fa a l'Àfrica septentrional, la documentació és extremadament escassa, però hi ha indicis clars que el procés de formació de les ciutats autòctones va començar durant la primera meitat del primer mil·lenni abans de Crist, i és ben segur que una gran part de les nombroses ciutats romanes d'aquesta regió tenen les seves arrels en nuclis urbans anteriors (Sanmartí *et al.*, 2012).

Una segona qüestió en relació amb les ciutats indígenes té a veure amb les causes de la seva formació, més concretament si es tracta d'un desenvolupament estrictament autòcton, o bé si cal veure-hi, en més o menys mesura, el resultat de l'expansió colonial fenícia i grega. Donar una resposta concloent i unívoca a aquesta qüestió és extremadament difícil, ja que hem de reconèixer, d'una banda, les limitacions de la nostra documentació —extremadament pobra en alguns casos, particularment a l'Àfrica del nord, però tampoc gaire generosa, ni gaire precisa, malgrat les aparences, en altres regions, com ara la península Ibèrica— i, de l'altra, la possibilitat —per no dir la certitud— que existissin situacions locals molt diverses, de manera que una resposta unívoca simplement no té sentit. Per a M. Guidi, per exemple, el desenvolupament dels grans nuclis urbans de la Itàlia protohistòrica és clarament un procés local, però D. Garcia atribueix també un paper determinant, encara que no exclusiu, a «la introducció de pràctiques econòmiques gestionades pels grecs de Marsella». També M. Torres suposa una influència decisiva dels assentaments fenicis de la península Ibèrica en el desenvolupament de l'urbanisme a la vall del Guadalquivir. Fos com fos, i com ha escrit M. Godelier, «l'histoire est [...] en même temps évolution car tout n'est pas possible à tout moment pour toute société» (Godelier, 1994), no sembla versemblant explicar el desenvolupament de la ciutat i, en definitiva, de l'Estat, que n'és la condició necessària sense el desenvolupament demogràfic i social de les societats autòctones —ben comprovat en tots els casos en què hi ha documentació suficient—, el qual, a la vegada, no pot ser la simple resposta als interessos i voluntats dels pobles colonitzadors, malgrat el que sovint s'ha afirmat en aquest sentit (Maluquer de Motes, 1966). Ben al contrari, el desenvolupament de l'anomenada *teoria postcolonial* ha mostrat de manera ben entenedora que en l'enorme diversitat de situacions locals el paper de

les poblacions autòctones és sovint determinant (Dietler, 2010).

Precisament en referència a les situacions locals, no voldria acabar aquestes breus reflexions sense remarcar dos aspectes de gran interès. D'una banda, el treball de Y. Garfinkel a Khirbet Qeiyafa, en el qual, gràcies a la durada extremament curta de l'ocupació del lloc i les peculiars condicions del seu abandonament, és possible reconèixer les experiències viscudes en el procés de construcció d'aquesta petita ciutat: un privilegi rarament donat a l'arqueòleg. D'altra banda, l'argumentació absolutament convincent de D. Garcia sobre el paper que van tenir en la formació dels primers nuclis protourbans de la Gàl·lia mediterrània els santuaris preexistents, que devien tenir un paper transcendental en la «fusió comunitària» de les poblacions disperses que ocupaven aquesta àrea abans del procés de nucleació del segle VI aC.

Bibliografia

- AQUILUÉ, Xavier; CASTANYER, Pere; SANTOS, Marta; TREMOLEDA, Joaquim. «Grecs et indigènes aux origines de l'enclave phocéenne d'Emporion». A: *Grecs et indigènes de la Catalogne à la Mer Noire*. Edició d'Henri Tréziny. París: Errance; Ais de Provença: Centre Camille Jullian, 2010. (Bibliothèque d'Archéologie Méditerranéenne et Africaine; 3), p. 65-78.
- ARANEGUI, Carmen. «Lixus-2 Ladera Sur: Excavaciones arqueológicas marroco-españolas en la colonia fenicia. Campañas 2000-2003». *Saguntum*, núm. extr. 6 (2005). València: Universitat de València.
- AUBET, Maria Eugènia; DELGADO, Ana. «La colonia del Cerro del Villar (Málaga) y su territorio». A: GÓMEZ BELLARD, C. (ed.). *Ecoshistoria del paisaje agrario*. València: Universitat de València, 2003, p. 57-74.
- CHILDE, Vere Gordon. *What happened in history*. Harmondsworth: Penguin Books, 1942.
- «The Urban Revolution». *Town Planning Review*, núm. 21 (1950), p. 9-15.
- DELGADO, Ana; FERRER, Meritxell. «Cultural Contacts in Colonial Settings: The Construction of New Identities in Phoenician Settlements of the Western Mediterranean». *Stanford Journal of Archaeology*, núm. 5 (2007), p. 18-42.
- DIETLER, Michael. *Archaeologies of Colonialism: Consumption, Entanglement, and Violence in Ancient Mediterranean France*. Berkeley: University of California Press, 2010.
- FANTAR, Mohammed Hassine. *Kerkouane, cité punique au pays berbère de Tamezrat*. Tunis: Alif, 2005.
- GODELIER, Maurice. «Chefferies et États, une approche anthropologique». A: RUBY, P. *Les princes de la Protohistoire et l'émergence de l'État. Actes de la table ronde organisée par le Centre National de la Recher-*

- che Scientifique et l'École Française de Rome*. Nàpols: Centre Jean Bérard; Roma: École Française de Rome, 1999. (Centre Jean Bérard; 17) (École Française de Rome; 252), p. 19-30.
- MALUQUER DE MOTES, Joan. *El impacte colonial griego y el comienzo de la vida urbana en Catalunya*. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1966.
- NIEMEYER, Hans Georg. «Phoenician Toscanos as a Settlement Model? Its Urbanistic Character in the Context of Phoenician Expansion and Iberian Acculturation». *Proceedings of the British Academy*, núm. 86 (1995), p. 67-88.
- RAMON i TORRES, Joan. «Eivissa feniciopúnica, vint-i-cinc anys d'investigació». *Fonaments*, núm. 12 (2005), p. 107-138.
- SANMARTÍ, Joan; KALLALA, Nabil; BELARTE, Maria Carme; RAMON, Joan [et al]. «Filling gaps in the Protohistory of the Eastern Maghreb: The *Althiburos* Archaeological Project (El Kef, Tunisia)». *Journal of African Archaeology*, vol. 10, núm. 1 (2012), p. 21-44.
- SANMARTÍ i GREGO, Enric. «Els íbers a Emporion (segles VI-III aC)». *Laietania* [Mataró: Museu Comarcal del Maresme], núm. 8 (1993): *El poblament ibèric a Catalunya*, p. 87-101.
- WEBER, Max. *La ciudad*. Madrid: La Piqueta, 1987. [Traducció de: *Die stadt*, 1921]
- VEGAS, Mercedes (ed.). *Cartago fenicio-púnica: Las excavaciones alemanas en Cartago 1975-1997*. Barcelona: Universitat Pompeu Fabra, 1998. (Cuadernos de Arqueología Mediterránea; 4)